

Mühazirə № 2

Mövzu: Türk dilləri ilə digər dillərin qohumluğu məsələsi

Plan:

2.1.Ural – Altay cərəyanı;

2.2.Altay cərəyanı;

2.3.Skif dillər cərəyanı;

2.4.Turan dillər cərəyanı;

2.5.Ural-Altay dil ailəsi və onun təsnifi.

2.1.1.Ural – Altay cərəyanı

Türk dillərinin digər dil ailələri ilə qohumluğunu irəli sürən bir sıra alimlərin nəzəri fikirləri dünyada məşhurlaşmış cərəyanları əmələ gətirmişdir.Bu qohumluğu sübut etməyə çalışmış cərəyanlar,əsasən,bunlardır:*Ural-Altay cərəyanı,Altay cərəyanı,Skif dillər cərəyanı,Turan dillər cərəyanı.*

Ural-Altay cərəyanının banisi isveçli əsir zabit F.İ.Stralenberq olmuşdur.O,(“Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” 1730) fin-uqor,türk,monqol,tunqus və mancur dillərinin genetik qohumluğunu irəli sürmüşdür.Bu nəzəriyyə ilə XVIII əsrdən başlayaraq dünyanın ən məşhur alimləri məşğul olmuşdur.Ural-Altay dillərinin səmərəli tədqiqi XIX əsrdən başlamışdır.Şərqsünas alim V.Şott (“Tatar dillərinin öyrənilməsi təcrübəsi” 1836) Ural-Altay dilləri üçün leksik və qrammatik oxşarlıqları göstərmişdir.

Eston dilçisi F.E.Vidmen (“Çud xalqının qədim ərazisi və onların Mərkəzi Asiya xalqları ilə dil qohumluğu haqqında” 1838) fin-uqor dillərinin tunqus (çud),mancur və türklərlə dil qohumluğunu sübut etməyə çalışmışdır.

Ural-Altay dil uyğunluğunu (fonetik və qrammatik) macar alimi Bernat Munkeç də göstərmişdir.Q.İ.Ramsted isə yalnız Altay dillərinin qohumluğunu qəbul etmişdir.XIX əsrin ortalarında M.A.Kastren (“Şimal səfəri və tədqiqatlar”1845-49) V.Şottun fikirlərini inkişaf etdirərək ural və altay dillərinin qohumluq nəzəriyyəsini genişləndirmiş və elmi cəhətdən işləyib hazırlamışdır.

XIX əsrin sonu,XX əsrin əvvəllərində alimlər (B.Munkeç,B.Prele,B.Laufer,V.Adler) Ural-Altay dillərinin əhatəsini genişləndirmiş,bu ailəyə yapon və koreya dillərini də daxil etmişlər.

XIX əsrin sonlarında Ural və hind-Avropa dilləri arasındakı qohumluq ehtimalı əmələ gəlmişdir. Bunu ilk irəli sürən alim Q. Anderson (“Fin-uqor və hind-german dillərinin müqayisəli öyrənilməsi”) olmuşdur. Onun ardınca ingilis alimi Q. Svit (“Dil tarixi”) fin-uqor və hind-Avropa dilləri arasındakı genetik qohumluğu sübut etdi.

XX əsrin birinci yarısında ural-hind-avropa nəzəriyyəsinə alimlər müxtəlif şəkildə münasibət göstərmişlər. İsveç alimi K. B. Viklund və X. Skeld bu nəzəriyyəni dəstəkləmişlərsə də, Q. Xirt və X. Paasonen buna şübhə ilə yanaşmışlar. Hind-germanşünas Y. Şmidt bu nəzəriyyəni inkar etmişdir.

Fin alimi E. İtkonen (“Fin-uqor ulu dilinin fonetik və morfoloji quruluşu” 1962) fin-uqor və hind-Avropa dillərinin genetik qohumluğunu söyləmişdir. Macar dilçisi D. Deçi isə ural və hind-Avropa dillərinin genetik qohumluğu fikrinin əleyhinə olmuşdur.

2.2. Altay cərəyanı

Bu cərəyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, türk, monqol, tunqus və macar dilləri bir qrupa daxil olan qohum dillərdir. Altay cərəyanı Ural-Altay cərəyanı əsasında yaranmışdır. Bu cərəyanın tərəfdarlarının fikrincə, Altay imperiyasının dili Altay dili olmuşdur. Altay cərəyanını N. A. Baskakov və digərləri daha geniş şəkildə müdafiə etmişlər. Altay dillərinin qohumluğunu inkar edən dilçilər də (A. M. Şerbak, C. Klouson, Q. Dörfer, Q. Sanjeyev və b.) olmuşdur.

2.3. Skif dillər cərəyanı

Bu cərəyanın banisi R. Raskdır. O, F. İ. Stralenberqin Ural-Altay nəzəriyyəsini inkişaf etdirmiş və nəticədə türk, monqol, tunqus, mancur, fin-uqor, qreland, Şimali Afrika, Asiya, Avropa və Qafqaz dillərini də qohum hesab etmişdir. Onun bu nəzəriyyəsi Skif dillər nəzəriyyəsi adlanmışdır.

2.4. Turan dillər cərəyanı

Bu cərəyanın yaradıcısı M. Millerdir. M. Miller Ural-Altay dilləri qrupuna Cənubi Hind, Tibet, Siyam və Malay Arxipelağı dillərini daxil etməklə Turan dilləri nəzəriyyəsini ərsəyə gətirmişdir.

Ural-altay, Altay, Skif, Turan cərəyanları tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji tədqiqat metodları əsasında yaranmışdır. Bu iki metod tədqiqat sərhəddinə görə bir-birindən fərqlənsələr də, onlar arasında yaxınlıq da çoxdur. Hər iki metod müqayisə yolu ilə dillərin oxşar, fərqli və fərdi cəhətlərini üzə çıxardır.

2.5. Ural-Altay dil ailəsi və onun təsnifi

Ural-Altay dil ailəsinə öz aralarında qohum olan Ural və Altay dilləri daxildir. Ural-Altay dillərinin Ural qolu iki qrupdan təşkil edilmişdir: I uqro-fin (fin-uqor) ;II samodi.

I Uqro-fin dilləri aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

- 1) Pribaltika-fin yarımqrupu: fin,eston,karel,icor,veps,vods,vils dilləri.
- 2) Volqa boyu yarımqrupu: kokşa-mordov (mokşan),erzya-mordov,(erzyan),dağ-mari və luqov-mari dilləri.
- 3) Perm yarımqrupu: udmurd,komi-ziryan,komi-permyak dilləri.
- 4) Uqor yarımqrupu: xanti,mansi və mancur dilləri.
- 5) Saam (qədim adı lopar) dili.

Fin-uqor dillərinin təsnifi ilə xaricdəki alimlər də məşğul olmuşdur.Bu təsnifatda yuxarıdakı təsnifdən fərqli olaraq fin-uqor dillərini iki böyük qola ayırmışlar:1) Uqor qolu.Buraya yuxarıdakı uqor yarımqrupu və macar dili daxildir;2) Fin-perm qolu.Bu,perm və volqaboyu yarımqruplarından ibarətdir.D.Deçi perm yarımqrupunun tərkibində komi-perm (komi-permyak) dilini xüsusi olaraq ayırmamış,komi-zıryan dilinin dialekti kimi müəyyənləşdirmişdir.

Fin-uqor dillərinin təsnifi ilə M.A.Kastren də məşğul olmuşdur.M.A.Kastren Volqaboyu yarımqrupuna mordov və mari dillərini də qoşmuşdur.Halbuki bu dillər birbirindən öz qrammatik xüsusiyyətlərinə görə kəskin surətdə fərqlənirlər. B.A.Serebrennikov mari və mordov dillərinin müqayisəli təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki,mari dilini perm,mordov dillərinə aid etmək olmaz.

II Samodi dilləri.Ural dillərinin samodi qrupuna nenes,enes,nqanasan və selkup dilləri daxildir.Neneslər Arxangelsk vilayətinin Nenes milli dairəsində,Tümen milli dairəsinin Yamal-Nenes milli dairəsində və Krasnoyarsk diyarının Taymır milli dairəsində yaşayırlar.Neneslər qismən Tümen vilayətinin Xantı-Mansı milli dairəsində və Kols yarımadasında məskunlaşmışlar.

Fin-uqorçular arasında samodi dillərinin təsnifi ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Bir qrup fin-uqorçulara görə, samodi dilləri qruplara ayrılır. Digərlərinə görə, iki yarımqrupa bölünür:

1) Şimal, yaxud şimal-şərq yarımqrupu: nenes, enes, nqanasan dilləri.

2) Cənub, yaxud cənub-şərq yarımqrupu: selkup dili.

Ural-Altay dillərinin Altay qolunu üç dil qrupu təşkil edir: I monqol; II tunqus-mancur, III türk.

I Monqol qrupuna aşağıdakı dillər daxildir:

1) Monqol və xalxa-monqol dili. Bu dil Monqolustan Xalq Respublikasının ərazisində və Çində monqolların yaşadığı muxtar rayonda yayılmışdır.

2) Buryat, yaxud buryat-monqol dili. Bu dildə Buryatda, İrkutsk və Çita vilayətlərində danışirlar.

3) Monqol dili. Əfqanıstan və Şimali Hindistanda yaşayan “böyük monqollar” da bu dildə danışirlar.

4) Oyrot dili. Oyrot dili Monqolustanın şimal-qərbində və Çinin Sintezyan ərazisində yayılmışdır.

5) Kalmık dili. Kalmık dili Kalmık ərazisində işlədilir.

6) Monqor dili. Monqor dili Çin ərazisində, təxminən Xuanxe çayının yuxarı axarında yayılmışdır.

7) Daqur dili. Daqurlar Çin ərazisində, təxminən Xaylar çayının hövzəsində yaşayırlar.

Tunqus-mancur dilləri. Tunqus-mancur dilləri başlıca olaraq Uzaq Şərqdə, keçmiş Sovet İttifaqının şimal-şərqində və Çinin şimalında (Mancuriyada) geniş yayılmışdır. Altay qoluna daxil olan tunqus-mancur dilləri aşağıdakılardır:

1) Evenk (yaxud həqiqətdə tunkus) dili. Bu dildə danışan əsas əhali Krasnoyarsk vilayətinin Evenk milli dairəsində məskunlaşmışdır. Bundan başqa, evenklər Yakutiyanın

qərbində və Buryat Muxtar Respublikasının şimalında,o cümlədən Oxot dənizinin sahilində yaşayırlar.

2) Even (yaxud lamut) dili.Əsasən Yakutiyanın şimal-şərqində,Maqadanda, Kamçatkada yayılmışlar.

3) Nanay (yaxud qold) dili.Xabarovskinin geniş ərazisində,Primoriyada və Çinin şimalında işlədilir.

4) Udey dili.Amur çayı boyunca məskunlaşmış udeylərin dilidir.Udeylər nanaylarla və bu dilin müxtəlif dialektləri ilə qonşuluqdadır.

5) Mancur dili.Şimali Çin ərazisində (Mancuriyada) yayılmış və hazırki dövrdə demək olar ki,nəsli kəsilmişdir.

Türk dilləri.Türk dilləri altay ailəsinə daxil olan azərbaycan,türkmən,qazax,qırğız ,özbək,başqırd,qaraqalpaq,qaraçay-balkar,tatar,tuvin,çuvaş,yakut,xakas,oyrot (yaxud, dağlıq-altay), qumık,şor,karaim,noqay,uyğur,türk,qaqauz,sarı uyğur, salar,dolqan, kamasin, karakas (yaxud, tofalar) və çulim tatarlarının dillərindən ibarətdir. Bu dillərdə danışan əhali yığcam şəkildə aşağıdakı ərazilərdə yaşayırlar.

Azərbaycanda,İranda (Cənubi Azərbaycanda) azərbaycalılar,Türkmənistanda türkmənlər,Qazaxıstanda qazaxlar,Qırğızıstanda qırğızlar,Özbəkistanda özbəklər, Başqırdıstanda başqırdlar,Qaraqalpaq Muxtar Respublikasında qaraqalpaqlar,Tatarıstanda tatarlar,Tuvada tuvinlər,Çuvaşda çuvaşlar,Yakutiya da yakutlar,Xakasiyada xakaslar, Dağlıq Altay Muxtar vilayətində oyrotlar,Dağıstanda qumıqlar,Kabardin Balkarda, Qaraçay Çərkəzdə və Stavropol diyarında qaraçay-balkarlar (həm də noqaylar), Kemerov vilayətinin cənubunda,Xakas Muxtar Respublikasının qonşuluğunda şorlar, Krasnoyarsk diyarında tofalar (karakaslar) və kamasinlərNovosibirsk vilayətində çulumlar, Moldovada və Rumıniyada qaqauzlar,Litvada,Ukraynada,o cümlədən Polşanın cənubunda qaraimlər,Türkiyədə,Balkanda türklər,Çinin qərbində Sintezyan Uyğur Muxtar vilayətində,Qazaxıstanda uyğurlar,Qərbi Çində aksu çayının hövzəsində sarı uyğurlar və salarlar,Yakutiyanın şimal-qərb hissəsində dolqanlar.

Ədəbiyyat

- 1.A.Qurbanov.Dünyanın dil ailələri.Bakı,1994
- 2.B.Xəlilov.Türkologiyaya giriş.Bakı,"Bakı Çap Evi",2013
- 3.M.Yusifov.Türkologiyaya giriş.Bakı,2001
- 4.N.Cəfərov.Türkologiya tarixinə ümumi bir baxış.Bakı,2000